प्रवेश सं० ९५

विषयः वेदः

क्रम सं०

ग्रन्थकार

नाम संस्कार कौस्तुभः

पत्र सं० २-२७

श्लोक सं०

अक्षर सं० (पंक्तौ) ४३

पंक्ति सं० (पृष्ठे) ९

लिपिः देव०ना०

आधारः कागज

आकारः ८.८" × ४

वि० विवरणम् अपू०

पी० एस० यू० पी०—२९ प्रस० स० ई०—१६४९—५० ०००

002597
अ० प्रा० ९५ (ऋग्वेद)

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रं धूम्रेत· द्वितीयवंशावेलन्तु गुणान्विते नक्षत्रमपि स्वतेजः कालइतिज्ञायते· अत एव ब्राह्मणादेर्दशमेका
दशाहादस्मादिनेषु कुर्वतः स्त्रियादेश्च त्रयोदशादौ नमलमासगुरुशुक्रमौढ्यादिनिषेधादरोपि· तथा चदीपि
कायां गर्भाधानमुखे च वैलविधितः ग्रन्ज्ञातयागं विनेति प्रकृत्योक्तं· अधिके मास्येव मंज्ञाचरेदिति· त
यायादिज्ञाने बृहस्पतिनापि दर्शोक्तिपापोपश्वोक्तः· कालोमासदिनेराव तस्मान्न दोषोस्त्येवं एवकेवाजी
नमुक्तेपोविसि· दिनेनितनतीयेस्यंभावे· मासात्मका दिनात्मना वायोनियतः कालस्तस्मिन्नक्रियमार
गायां तस्माद्धस्त्वादिनदूषणमितिमर्थः एवमुक्तदिनेषु सर्वनिषेधानादिदैक्षाप्रेतदयवादे तत्रैव गर्गः
अतीपाते च संक्रान्तौ ग्रहणे वैधृतावपि· श्राद्धं विना शुभं नैवं प्राप्तकालेपि मानवः कुर्यादिति शेषः· त
था· आमसंक्रान्तौ विष्ण्वादौ प्राप्तकालेपि नाचरेदिति· सर्वदिनेषु विशेषान्तरमुहूर्तसंग्रहे पूर्वाह्ण
स्ते शृङ्गमुक्तो मध्याह्नो मध्यमः स्मृतः· अपराह्णं च नाशं च वर्जयेत्सर्वकर्मणीति· अथोक्तदिने

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सं.टी. प्रकृतस्य नामकर्मणः कालांतरे क्रियमाणस्यापेक्षितत्वाद्धिष्ण्यादिनिर्णयमाह पारिजाते न्यसिंहः छिद्राख्यो·
पर्वनवमीर्हित्वाशेषाः शुभावहा इति· चतुर्थीषष्ठ्यष्टमीद्वादशीचतुर्दश्यः छिद्राः हेयपर्वणी· नवमी चेत्यशेषाति
थिर्हित्वा यशेषा शस्तिप्रयो नामकर्मणि शस्ता इत्यर्थः वशिष्ठः बुधेन्दुसितजीवनामांशके दिवसोदये द्रे
ष्काणे कालहोरायां नामकर्म प्रशस्तं तेरुनिषेकं तस्य सप्तमे तेषु प्रत्येकं समन्वयः अंशको नवांशे
राशौ उदयो लग्नं द्रेष्काणो राशेस्तृतीयांशः कालहोरा वारप्रवृत्तिमारभ्य होरात्रसे वै घिनोआगभेदः
दिवसोदय इत्येकवद्भावः ततश्च त्वारोवा नवांश प्रशस्ता इत्यर्थः पानिजातो मिश्रादिस्मय वातश्च शताभि
षक् स्तीतीः धनिष्ठा· श्रुतप्राजेशाश्विशशांकपौ कादिनकृत्सुरेषु राशौ स्थिते छिद्रां पंचदशीं विहा
य नवमीमुद्देशमे भागं वज्यचार्यान्तत्याद्भागदिवसे नामानि कुर्याच्छिशोरिति मिश्रोऽनुराधास्वादि
त्यपुनर्वसू हस्ते तेस्तु त्रयनयं गृह्यते· श्रीपतुत्तराग्रपदाहुत्तरे निनाम्री। शिशाल्लानसंवादात अमुनः

श्रवणः प्राजेशं रोहिणी· अश्वी त्वश्विनी· शशांको मृगशिरस्तु पौष्णं रेवती· दिनकृद्धस्तः रा
शौ स्थिते वृषसिंहवृश्चिककुंभलग्नेषु· तेभ्य एवाष्टमस्थाने निष्टत्त्वकयहाणां क्रमाणां मुह
र्त्वे· शो बुधः आर्यापेगुरुः अमृतपादश्चंद्रः स्वर्यो भगाख्यां शेदि वसाख्यवासेन· प्रत्येकमन्व
यः भागदिवसमित्येकवद्भावः नामानीति बहुवचनमेकस्य शिशोर्बहूनि नामानि कार्याणीति
ज्ञापनार्थं प्रथममाह शंखः कुलदेवतासंबद्धं पिता नाम कुर्यादिति· कुलपूज्याया देवताया
त्संबद्धमित्यर्थः अस्यां व्याख्यायामनादिनाचारो मूलं द्वितीयमाह मासनामवृत्तौ गर्गः दद्याद्बा
लस्य वै पिता· कृष्णोऽनंतोऽच्युतश्चक्री वैकुंठोऽथ जनार्दनः उपेन्द्रो यज्ञपुरुषो वासुदेवस्तथा
हरिः योगीशः पुण्डरीकाक्षो मासनामान्यनुक्रमात् अत्र मार्गशीर्षादिः क्रमः चैत्रादिमास
नामानि वैकुंठोऽथ जनार्दनः उपेन्द्रो यज्ञपुरुषो वासुदेवो हरिस्तथा योगीशः पुण्डरीकाक्षः कृ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सं. कौ. घोनेनं नोऽश्रुतस्तथा च कृधानीति चैतान् निक्रमाद् दुर्मर्षी विरामइति मदनोदाहृत गर्गवचः संवादा
त् मासाश्चात्र चांद्राः तेष्वेव चैत्रादिशब्दानां मुख्यत्वात् तेच शुक्लादिकृष्णांता एव-तादृश
चांद्रमानस्यैव मुख्यत्वात्· ब्राह्मणानं चैतदेव विशेषणं दर्शीयं अमावास्यापर्यन्तच्छिन्नो मासः
स्मार्ते ह्यास्मरणस्य त्विति वचनात् तृतीयमप्याह बौधायनः नक्षत्रनामधेयेन द्वितीयं नामधेयं
गुह्यमस्यामत· अभिवादनीयमुपनयनान्मातापितरौ विज्ञापयेत् द्विनाम ब्राह्मणइतिः
आसमत्याव हारिकात्· नक्षत्रनामधेयेनेति द्वितीयं यानुज्ञाजातइत्यधिकारे विहितद्वि
तीयेन कृत्तिकादिनाम्नानिष्पन्नमित्यर्थो लभ्यते· अत एव नक्षत्रनामद्वितीयं स्यादिति हि
रण्यकेशिसूत्रव्याख्यावसरे मातृदत्तग्रंथः किंतत् जन्मनक्षत्रप्रकृतिकं तत्रजातार्थतद्धितां
तेन यथा रोहिणः श्रीवष्ठः आर्द्रकइतीति उक्तं स्वामिना रौहिण्यादिनियोगः स्मृत्कवाके अश्वला

यनेन असावसाविति स्वस्यादिश्यनामनीइति उक्तं चैतद्व्याख्यावसरे नाम्नोः क्रमनियमाभावे देवत्रातेनत
त्रजातद्रन्यस्मिन्नर्थे तद्धितउत्पद्यते इति प्रकृतस्यादेवं प्रयोगो भवति· अनुराधो देवदत्त इति
तथा बौधायनेन पौत्रस्य नाम गृह्णातीति कस्यै रोहिणाय तिष्याय तिष्येति यथानुशासनं नियोगाच्च
धापि· तथोपनयन प्रकरणस्थस्य कोनामासीति नामधेयं पृच्छति तस्याचार्यः अभिवादनीय
नामधेयं कल्पयित्वा देवताश्रयं नक्षत्राश्रयं गोत्राश्रयमप्येकइति सूत्रस्य व्याख्यावसने छंदो
गभाष्यकृतोक्तं नक्षत्राश्रयं फल्गुनामासीति तथोक्तं तद्धितांतानामेवनाक्षत्रनाम्नां संग्रह
र्थः २ श्लोकः स्मृदर्शीनभाष्ये च समुदाहृतः रोरेयमन्येविष्टु द्वितदोयल्पेच वास्यश्रवणाघ्यपुष्यु
षेषु नामसोः कपरत्वं रात्वः स्वाशेरदीर्घः सविसर्गइष्टइति रोइति रोहिणीग्रहणं आदौ आघ
क्षरेतनतश्चरौहिणः त्रैवतः माघः मार्गशीर्षः जैष्ठः चैत्रइति षष्ठ्यांसिद्धिः प्रोष्ठपदाप्रकृतिकेनाक्ष

Centre for the Arts

स० कौ० उकारान्तेपकारे वृद्धिरित्यर्थः ततश्च प्रोष्ठपादइति नक्षत्रद्वंद्वसंबंधिनामसिद्धिः अंत्यमध्य
रणीतैत्तिरीयाणां नक्षत्रेष्टिपाठे कृत्तिकाप्रथमभरण्यंतपाठात् ततश्च अपभरणाः आपभरणाः
श्रवणाः श्रावणाः शतभिषजः शातभिषजः शतभिषक्जातार्थे प्रतिप्रसक्तोणउद्वक्त
अर्इति वा क्व कारोन्तेः शातभिषइत्यपि अश्वयुक् आश्वयुजः एवं च तु नामानक्षत्रसंबंधि
सिद्धिः शेषेषु उक्तान्यतस्तत्र कृत्तिकनामकस्तत्र वृद्धिः श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधेत्यादिसूत्रेणतद्धित
स्य कोनियमात् कृत्तद्धितलुकीति श्रविष्ठाफल्गुनीत्यादौ स्त्रीप्रत्ययनिवृत्याच श्रविष्ठः फल्गु
नः अनुराधः तिष्यः आश्लेषः हस्तः विशाखा आषाढः कृत्तिकाबहुल इति चेति एकादशनक्ष
त्रसंबंधिनामसिद्धिः आर्द्रानार्द्रामूलयोः स्वरपूर्वककारयोऽभवति रेफयुहणामामलेषायहणा
माकारेणामाभूत् इति आर्द्रकः मूलक इति स्वाधोः स्वाद्रुलेनचपुनर्वसुइतिसदीर्घत्वप्रसक्तेरदीर्घ

त्वमुक्तं पूर्वैः सहेमातिचत्वारिंशत्प्रविंशीतिनक्षत्रसंबंधिनाम्नामेवं सिद्धिः तैत्तिरीये तु नक्षत्रेष्वभि
जितः पृथग्गणनेपि पाणिनिनापि वक्ष्यमाणाभिजिदश्वयुगितितत्र कृत्तिकयोरभिजिदभि
तइतिनाम्नोरनुशिष्टयोरपश्लोके यो न्यायः सतस्यत्र प्रसक्तो नैरन्तर्भावात् नाम्नैव व्यवहारसो
कर्यादिति बोध्यं आद्रतंत्वाभिजितइतिनास्यत्रनाममात्रं तेनेतिनत्वीकारे यन्नबाधकं अभि
जित्वं नैर्पचं तैत्तिरीया आमनंति अभिनामनक्षत्रं उपरिष्टादषाढानां अवस्ताच्छ्रोणायैरिति वि
वृतमेतद्दर्शितेन अभिजिन्नामोगमेतद्वैश्वदेवांत्यपादमखिलं आद्याश्च तस्त्रोणाड्योहरिभ
स्येति वैश्वदेवमुत्तराषाढाः चतस्रइति पंचदशांशोपलक्षणं द्वयोर्नक्षत्रयोर्वृद्धिक्षयालोचनेन
पादपंचदशांशावभिजिदित्यर्थः उक्तनक्षत्रनामानि स्त्रीप्रत्ययांतानि स्त्रीणामानंदनेनेव
कानि कीर्तेहिणीत्याद्यनुक्रमणात् नशीमैताः क्रियाः स्त्रीणामितिसूत्रे वृत्तेबहुमार्याइतिरू

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मे. को. होणाचमंत्ररहितयथावस्थितसंस्काराणां तास्वपि विधानात् उक्तो ऽविशेषो मानवदत्तेनैव । पुराणा
हादिवाचनं तु नेम । नान्यदस्तीति । अश्वयुक् । आश्वयुजइति विकल्पेनाप्रनियमः । परिशिष्टे तद
क्षरादिकं नाम यस्मिन् धिष्ण्ये यदक्षरमिति । अक्षरं स्वरं ॐ अक्षरमित्यादौ दर्शनात् । ततश्चा
श्वयुगित्येवोचितम् । एवं च ज्योतिर्विदां सिद्धस्वरोदयाभिहितशानपदचक्रसारोद्धारो यो ज्योतिषोक्ती
भिहितः । चूचेचोलापदेस्याघेलील्लेलेलोयमस्य चरण्यादितन्त्रे तिवोक्ता उमेपघेवर्णानामादिजाः
स्फुटाउस्तु पसंहारो घे । अश्विन्यां । पदेषु चरणेषु । पेचूइत्यादयो वर्णाः लदादीनि नामानि चूडामणि
श्चेदियति । वोलयति लोटयति इति वंकार्याणीति ते ज्योतिर्विदां नक्षत्रनक्षरणाफलानि संतु ना (मा.
मापि नामानि । यदि नामकरणप्रकरणे कश्चिद्गृह्यग्रन्थे तादृशनक्षत्रनामकार्यमिति स्फुटये विधिर्भ
वेत् तदापि स्मृतिवाक्यादिसंवेद्यकर्मानधिकृततजात्वेप्यविषयोसावितिज्ञेयं । तदधिकृताञ्चतिवाक

रणानुसारिनक्षत्रनाम्नामेवावश्यकतया दर्शितत्वात् । शांखायनासमृक् कृत्तिकास्वग्नयेस्याग्निशर्मेति वै
नाक्षत्राणि नामानि तत्तद्देवतासंबद्धानि मन्यते । उदाहृतेच श्रुतिभाष्ये वचने नक्षत्रदेवताख्यताए
नाभिर्यज्ञकर्मणि यजमानस्य शार्म्यनाम नक्षत्रजं स्मृतं शर्मोत्तं ब्राह्मणस्योक्तमिति । आभिवादनि
कं च स्मृक्वाक्ये । पठनीयं नाक्षत्रादन्यदेवेत्यपि तत्र भाष्ये । कार्तीयाऽप्यपि देवतासंबद्धमेव नाक्ष
त्रनाममन्यते । नेतदाश्वलायनानां । व्यावहारिकं नामाह बृहस्पतिः नामाखिललोकव्यवहारेहेतुः
शुभावहमिति । तत्स्वरूपमाश्वलायनः नाम चास्मै दद्युर्घोषवदाद्यन्तरन्तस्थमभिनिष्ठानान्तं द्व्य
क्षरं चतुरक्षरं वा द्व्यक्षरं प्रतिष्ठाकामश्चतुरक्षरं ब्रह्मवर्चसकामो युग्मानि त्वेव पुंसामयुजानि
स्त्रीणामिति । वर्गेषु कखचछ इत्यादि प्रथमद्वितीयभिन्ना । गघेत्यादयः पंचदश । हकारश्चेत्येते घो
षवन्तो हलः तदन्तरं अन्तः आदिर्यस्य अन्तस्थो यलवान्यतरो मध्ये यस्याभिनिष्ठानो विसर्जनीयो ऽन्ते यस्य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सं.कौ. अक्षरं स्वरदृष्टं स्वचकृत्यभिन्नः यस्मिन्न द्वे अक्षरे चत्वारि वा अंजनेषु न संख्यानियमः पुंनामानि त्वेवमि
तदस्य लक्षणानामादेशेन दोष इति ज्ञापनार्थं। ततश्च देवदत्तादिवद् दुर्गादत्ताद्यपि कार्यं। अत्र विशे
षं वशिष्ठः। तद्यक्षरं वा विवर्जयेदित्य लकाररेफं नमास नामादिकमेव चित्संस्फुटं वदेद्दक्षिणाक
र्णरंध्र इति। महाभाष्ययाज्ञिकाः पठंति। त्रिपुरुषानूकमनरिप्रतिष्ठितं कृतं कुर्यान्न तद्धितमि
ति कृदन्तं कुर्यान्न तद्धितांतमिति भावः। कपिलसंहितायां देवतानां विशेषणापित्रोर्वा नामशस्यते
इति हिरण्यकेशिपापस्तंबाभ्यां विशेषातमुक्तं नामाधारव्याजं तेन नाम हिरण्यदाखि(?)स्तुपसर्गादिवा
स्क श्रीरित्यादीनि व्यावहारिकनामाधिकारे यमः। शर्मदेवस्तु विप्रस्य वर्म राजा च भूभुजः। गुप्तोद
त्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेदिति मनुः। स्त्रीणां च सुखमक्रूरं विस्पष्टार्थं मनोरमं मंगल्यं दी
र्घवर्णांतमाशीर्वादाभिधानवदिति प्रासादादीनामपि नाम कार्यमिति स्कांदे देवालयगजाश्वानां

कृष्णरोदयापि कूपयोः सर्वापराणां पराणां जिन्हानां योषितां नृणां कान्यादीनां कवानां च पश्वादी
नां विशेषतः। गजाश्वासादयस्तासां नाम कर्मयथोदितमिति। नामकर्मविशेषं याज्ञिकास्ते भगवान् शि
शो नामास्य पित्रादि द्वादशे हि वा कुर्याद्धि द्यागुणो पुंक्ते नक्षत्रे तु गुणो शिशोः। इदमार्याः कुमार
स्य नामास्य विदधाम्यहं इति विज्ञापिते विप्रैर्विद्वद्भिरनुमोदिते ब्राह्मणैः सार्धमारभ्य पूर्वं पुण्या
हवाचने तत्र पुण्याहं यथाविधि समाप्य च। स्वस्ति पर्याय मध्ये तु नामधेयं विधित्सितं चतु
र्थ्यन्तमुदीर्य पिता तन्नामकर्मणि स्वस्ति माघेन्तुवंत्वं तेन भवस्य दमुदीरयेत्। वक्तानश्च चतुर्थ्यं
तवालनामोक्तिपूर्वकं स्वस्ति भवन्तिब्रुवन्त्विति। आदत्तप्रभाषो स्वस्ति वाचनगतो विशेषः। शौनकेन
धंतकारिकामयाज्ञातादिप्रयोगेषु च अभिवादनीयं च नाम नक्षत्रनाम स्त्रीणामित्युक्तं रूपं तेन तस्य लं
अथ प्रयोगः। तत्र गर्भाधानादिसंस्कारान्कृयमाणं जातकर्मणः कालातिपत्तिनिमित्त

Indira Gandhi National Centre for the Arts

काम्यहोमपूर्वकं प्रत्येकं पादकृच्छ्रं वृद्धिश्राद्धं चाकरणे प्रत्येकमर्द्धकृच्छ्रं गोदानं तिलसहस्रहोमाद्यन्यत
रत्स्वाम्नायेन कुर्यात् तद्यथा-जातकर्मणः कालातिपत्तिनिमित्तदोषपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्री
त्यर्थं प्रायश्चित्तहोमं करिष्य इति संकल्प्य उपलेपनाद्याज्यभागान्ते कृत्वा- ॐ भूर्भुवः स्वाहेत्याज्या
हुतिं हुत्वा स्विष्टकृदादिहोमशेषान्तं समाप्य गर्भाधानपुंसवनानवलोभनसीमन्तोन्नयनलोपनिमि
त्तदोषपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं त्र्यब्दाः पादकृच्छ्राण्येतत्प्रत्याम्नायेनाचरिष्य इति संक
ल्पनान्तं संकल्प्य पूर्वकमर्द्धकृच्छ्रान्वाचरेत् आनन्त्याधानमाचौलान्तं कालेतीते तु कर्मणां व्याहृत्या
ज्यसंस्कृत्य हुत्वा कर्म यथाक्रमं एतेषु केवलोपेपि पादकृच्छ्रं समाचरेत् चूडाया अर्द्धकृच्छ्रं स्या
दापदि त्वेवमीरितं अनापदि तु सर्वत्र द्विगुणं द्विगुणं चरेदिति भगवदुक्तेः आज्यं निर्होमेपात्रो
त्तमनुसरणपाकयज्ञान्तं अनुक्तं केचित्तु आज्यसंस्कृतसंस्कारस्येति वचनादग्निस्थापनाज्यसंस्कारपात्र

सम्मार्गान्तिरिक्तं न कार्यमित्याहुः अथ षष्ठाकालातिक्रमे कीर्त्यं अस्य कुमारस्य आयुरभिवृद्धिव्यवहारसिद्धि
बीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं नामकर्म करिष्य इति संकल्प्य गणेशपूज
नस्वस्तिवाचनादि कुर्यात् केवलनामचिकीर्षायां स्वस्तिवाचनमुपक्रम्य पुण्याहं त्रयममुष्कामुकनाम्नेऽ
स्मै स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्त्विति त्रिर्वदेत् ब्राह्मणाश्चैतन्नाम्नेऽस्मै स्वस्तीति प्रतिब्रूयुः ततः पुण्याहशे
षं समापयेत् जातकर्मसहितनामचिकीर्षायाममुष्य कुमारस्य जातकर्मनामकर्मणोः पुण्याहं भवन्तो ब्रु
वन्त्विति त्रिरुक्त्वा त्रिः प्रत्युक्तेः अस्य कुमारस्य जातकर्मणे एतन्नाम्नेऽस्मै च स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्त्विति
त्रिर्वदेत् तदनुसारि प्रतिवचनं ब्राह्मणैर्देयं कुमारस्य जातकर्मनामकर्मणोः ऋद्धिं भवन्तो ब्रुवन्ति
ति त्रिर्वदेत् ऋध्यतामिति ब्राह्मणाः प्रतिब्रूयुः ततः पुण्याहशेषं समाप्य नान्दीश्राद्धं न कृत्वा चारम्भा
स्नाम देवतापूजनं कुर्यात् हरिद्रास्थं तंदुलपूर्णं कांस्यपात्रे सुवर्णशलाकया श्रीगणेशाय नमः इति लि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सं.कौ. लिखित्वा कुलदेवतानाम लिखेत् श्रीनृसिंहभक्त इत्यादि ततो मासनाम कृष्ण इत्यादि ततो नक्षत्रनाम कृ
त्तिक इत्यादि ततो व्यावहारिक शिवशर्मेति ततो नामदेवताभ्यो नम इति तेष्वक्षरेषु नामदेवताश्च
वाहयेत् तदलक्ष्मित्राद्यनुसारं होवं इति प्रतिष्ठाप्य नाममन्त्रेण षोडशोपचारैः संपूज्य बालस्य दक्षिण
कर्णे उपविश्य तदित्थं रहस्याचार्यैः कुमारस्य नामास्य विदधाम्यहमिति प्रार्थितं ब्राह्मणैरनुज्ञातः
श्रीगणपतये नमः स्वस्त्यस्य कुलदेवतानाम्ना श्रीनृसिंहभक्तोऽसि मासनाम्ना कृष्णोऽसि नक्षत्रेण कृ
त्तिकोऽसि सुप्रभुवर्द्धनो व्यावहारिकेण नाम्ना शिवशर्मासीति तदलक्ष्मित्रावनुरागहोवेअतिहेतु
न्काल्कप्रतिष्ठिते नामामास्थिति ब्राह्मणाः प्रवदेयुः ततः कर्ता तिष्ठन् कुलदेवतानाम्ना श्रीनृसिंह
भक्तोऽयं भवतः सर्वान् ब्राह्मणान् अभिवादयत इति वदेत् ते चायुष्मान् भवतु नृसिंहभक्त इति वदेयुः एवं
कर्ता मासनाम्ना कृष्णोऽभिवादयते इति वदेत् ते चायुः कृष्ण इति कर्तोपांशु वदेन्नक्षत्रेण नाम्ना कृत्तिक

इति भवतः सर्वान् ब्राह्मणान् अभिवादयत इत्युक्ते आयुष्मान् भवतु भवद्भक्त नामेति ते वदेयुः कर्ता
व्यावहारिकेण नाम्ना शिवशर्मा भवतः ते इति ते चायुष्मान् भवतु शिवशर्मेति वदेयुः ततस्तद्गृह्य
वेदतः कृतस्य नामकर्मणः पूर्णतासिद्ध्यर्थं दश ब्राह्मणान् भोजयिष्य इति संकल्प्य भूयसीदानं च
संकल्प्येश्वरार्पणं कुर्यात् प्रयोगकालेऽपि अभिवादनीयनाम्न उपांशुत्वमाह शौनकः अभिवादन
नामेदमस्य न्यालोच्य चेत् सा उपांशु निर्दिशेत् तत्र जामीयुः परे पश्यति अभिवादनीयं च नाक्षत्र
मेव पूर्वोदाहृतबोधायनवचनात् तच्च व्यावहारिकोत्तरं कार्यमिति यद्यपि आश्वलायनीय
पाठक्रमाद्गम्यते यद्यपि पारिजाते प्रयोगकालेऽयमेव क्रमो नु स्तः तथापि स्मृत्यवाक्ये देव
मातेन नाक्षत्रोत्तरं व्यावहारिकविनियोगकथनात् तदुदाहृत तत्साध्य कल्यापलक्ष्मेन वृद्धा
त्वान्वशाच्च विपरीतक्रमो मयोदाहृतः नामकर्मणि व्यावहारिकस्य शर्मान्तत्वमुक्तं तादृशेऽपि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सं·कौ· अभिवादनेनाक्षत्रस्य तदन्तत्वं गाचनिकं० इति पुंसां नामकर्म: अथ स्त्रीणां संकल्प्यः स्याः कुमा
र्या इति विशेषः स्वस्तिवाचनेऽप्येतन्नाम्न्यै अस्यै स्वस्ति भवंतो ब्रुवंत्विति स्वस्तिवाचनांते· नामानि ले
खिम्य क्रोत्यावंते कुलदेवतानाममासनाम स्फ चक्रिणी वैकुंठी वा स्कंदेवीनि श्रीशिउीवेतानि शा
केतिकेषु अवयवार्थाभावेपि तेनात्वाणं तत्वयोऽनुमतिनिमित्तयोरनपायात् हनि नित्यविक
ते संकेतेन मतिशब्दवत् स्त्रियां संभवात् कृष्णा अनंतेत्येवमवशिष्टान्यावेतानि अदंतत्वात् न
नाक्षत्रे मासदत्तोक्तमपि आपवलापनशास्त्रिभि कार्यं अभिवादनीयनिषेधस्य जपेनेतोदा
हृतत्वात् व्यवहारिके च पन्नदाशर्मेत्यादि: पुंवत्प्रयोगः नाममंत्रेण पूजादि वैदिकमंत्रवर्जं पुंवत्
द्विविधमप्येतत्स्त्रितु नसंनिधौ पितामहादिः कुलवृद्धः कुर्यात् पितानाम कुर्यात् अस्यावाकु
लवृद्ध इति शौरदस्मरणात्० इति संस्कारकौस्तुभे नामकर्म अथ दोलारोहणं भविष्ये अभि

षेपुत्रपदिवसे चेद्रुताराबलान्विते मृदुध्रुवक्षिप्रभेषु मातावा कुलयोषितः योगशापिं हनिस्म
त्वा प्राक्शीर्षं विन्यसेच्छिशुमिति मृदुध्रुवादिलक्षणं श्रीपतिः ऐहित्यपुनर्वंसुस्थिते गिनिशा
मूले द्वै नगं दानुराक्षिप्रेवा शिवदिने शयुपुष्यमदलें द्राग्रीनुसारणं उग्रपूर्वमघानकं मृदुमृग
त्वाष्ट्रांतमैत्रे चरणविस्मासस्वातिशानोऽडवल्लः दिनपः कुर्युः स्वसंज्ञाफलमिति रोहिणीअनात्रय
चेतिस्थितेः आर्द्रामूलज्यष्ठाश्लेषादारुणानि· अश्विनीहस्तपुष्या: क्षिप्राणि· कृत्तिकावि
शाखेसाधारणे पूर्वात्रयमघाभनितपउग्राणि· मृगचित्रानेवल्यनुराधाः मृदूनि· श्रवणस्वाति
धनिताकानेकाधनिष्ठापुनर्वसवश्चराणि एतेषां संज्ञानुसानि फलं ज्ञेयमिति रदशनक्षत्रनिय
मापवादोऽप्योतिर्निबंधे अथो दोलाशयनेपुंसो द्वादशो दिवसः शुभः अपोदशस्त कन्यायानक्ष
त्रविचारणा अस्मिन्दिवसे चेन्मासिनिर्णास्मि प्रशस्तनइति अन्यदिवसानाहुपात्रिजांते बृहस्

ति: दोलारोहणकर्म आरभेत् द्वादशेऽपि वा षोडशे दिवसे वापि द्वात्रिंशे दिवसेऽपि वेति द्वात्रिंश इति
सं·कौ· क्वचित्पाठः इति संस्कारकौस्तुभे दोलारोहणम् अथ दुग्धपानं श्रीधनीये एकत्रिंशवासरेवा
द्वितीये जन्मर्क्षे वा शुभलग्नानुकूले शंखेन क्षीरं संनिदध्यात् शिशुमुखे वत्सके धात्रीमन्यपूजां विधा
येति शंख इति सप्तमी तृतीया पार्थे· पूज्याः कुलदेवता विप्राश्चन्द्रसिंहः पूर्वाह्ने वाथ मध्याह्ने कुर्या
द्वात्रिं विवर्जयेत् योगिनीनां हन्तुद्राद्दिष्करत्वं चैव विवर्जयेदिति· योगिन्यादिलक्षणं योगिनीनां
स्थिरचरमेदशज्योतिः शास्त्राद्वगन्तव्यः ० इति संस्कारकौस्तुभे दुग्धपानम्· अथाचार
प्राप्तजलपूजनम्· आहुर्ज्योतिर्विदः कवीज्यास्ते चैत्राधिमासे· मपौषे· जलपूजेपत्तति कामास
पूर्वोबुधे हौज्यवारेष्विति केचित्तिथौ हि श्रुतीन्यादिनी हुर्कनेत्रासमेत्रेतिति· शुक्रगुरुलोपाश्वे
नेधिमासे पौषे च न कार्यं· मासान्ते बुधसोमगुरुवारेषु चरिंकाम्ब्र तिथौ श्रवणापुष्यपुनर्वसूकृम

गहस्तमूलानुराधानक्षत्रेषु कुर्यादिति भावः इति संस्कारकौस्तुभे जलपूजनम्· सार्द्धमासे हुपद
घान्यां कुलेऽपि प्रथमं शिशोष्ठ· कर्पूरादिकसंमिश्रं विलासायहिताय च· सार्धयुग्मकमासेनु पूगस्य
ग्रासान्ते शुभम्· षष्टिदिनमस्य मासेलकभोगाभोगभवेत्तन इति· षष्ठिर्मासे नृपस्य भोग इत्यन्वयः
अतोऽन्नप्राशनकाले सर्वलभक्षणो विशिष्ट इति प्रतीयते· इति संस्कारकौस्तुभे ताम्बूलभ
क्षणं· अथ सूर्यावलोकनसंस्कारः यानि ज्ञातेयमः तृतीये मासि कर्तव्यमहः सूर्यस्य दर्शनम्
चतुर्थे मासि कर्तव्यमग्नेश्चन्द्रस्य दर्शनं उपनिष्क्रमणं कुर्याच्चतुर्थे मासि सा वन इति शौन
क· अत्रान्नप्राशनकाले वा कुर्यान्निष्क्रमणक्रियामिति· अथ निष्क्रमणकालः मृदुर्जीमं
ग्रहः पूर्वः पक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णस्त्वान्त्यत्रिकं विना तथा रिक्तासप्त अष्टमी दर्शी द्वादशी
च विवर्जिता इति वारनक्षत्रादयः स्वहस्तमतिः जीवभार्गवसौम्यानां शिशुनिष्क्रमणा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

क्रियादि वसेशम्पेतोनि त्समाप्तु र्वद्धिधनप्रदेति॰ आश्विनीरेवतीहस्तपनिष्पानो हि तथा श्रवणं पुष्यसं
युक्तेमृगे रोहिणी नतफल्गुनी अनुराधोत्तराषाढातथैव पुनर्वसुः दमाक्रिभानिसस्तानि शिशोर्मिक्रमणो
विधाविति॰ योगादिमुहूर्तसंग्रहे वर्ज्याश्चाशुभयोगाश्च विशिष्टशकुनादिचेति आदिशब्देनातिथि
दृकरणानि संग्रहः अथनिष्क्रमणे विशेषविधिर्विष्णुधर्मोत्तरे॰ चतुर्थमासि कर्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं
गृहान्नादिगीशानेदिशं तत्र तथा चेद्दार्कयोर्द्विजः प्रजनेवासुदेवस्य गगनस्य च कारयेत ततस्त्वलंकृता
धात्री बालमादाय पूजितं बहिर्निः काशयेद्गेहाच्छंखपुण्याहनिःस्वनैः ततस्तत्रपठेन्मंत्रं यन्तेनाम
निबोधमाचन्द्रार्कयोर्दिगीशानां दिशां च गगनस्य च निक्षेपार्थमिमं दद्मि मनसं तु सर्वदा अप्रमत्तं
गमात्र त्रिरश्री रगा मविधवानो चद्विजानंलां कृद दांतथा॰ तदा नुपूजाकर्तव्या गीतन्त्वेलायोन्स वरति
शंखग्रहणां द्वाः शांतनोपलक्षणं तत्र बहिर्देशगमने तुमंत्रां तत्रमाह आश्वलायनः तपदाकल्पकेः

सम्यक् देवतायतनं गृहात् अभ्यर्च्य देवतामग्निं पंचघोषपुनः सनम॰ भोजयित्वाद्विजानग्रे हेस्वस्ति
वाचनमाचरेत् शाकुनेप्रजपेत्सूक्तं शिशोर्निष्क्रमणेपितेति आकल्पकेः भूषणैः पंचघोषः पंच
विधवाद्यघोषः शाकुनेसूक्तं कनिक्रददिति प्रदक्षिणीदितिच ततोमंगलदर्शनेकानुसीयमित्य
पिविष्णुधर्मोत्तरे द्विजाश्चा दर्शपूर्वाणि मंगलानि प्रदर्शयेत् दर्पणाः कलशाः कन्यातथाक्षमन
सोक्षताः दीपमालाध्वजालोजाः संप्रोक्तं चाष्टमंगलं विवाहे निष्क्रमे काम्ये गृहप्रवेशसमागमे उ
त्सवेपुत्रयात्रायां प्रशस्तं चाष्टमंगलमिति शौनकः निर्गमय्य गृहादेतं नीत्वा चैष स्वनालयं ततः प्र
दक्षिणां नीत्वा बालं तद्देवतालये गंधमाल्यादिभिस्तत्र पूजयित्वा च देवतां प्रणामयत्तं बालं त
तोदेवालयस्थितेः विवृद्धिर्न्यस्तानाशीर्वादाद्येनभिनेदितं मातुलादेः चदेवतां प्रणामयत्तं बाल
ततोदेवालयस्थितेः विवृद्धिर्न्यस्तानाशीर्वादाद्येनभिनेदितं मातुलादेः समासत्रवेधाः प्राच्यप्यमं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रितेतत्रोपहारनदानोद्यैनाशिभिशवाभिलालितंकुमारंपतिगृहेतेस्थापयेत्स्वगृहंततहति·जपंतत:त
नोमातृष्वसमातुलादिगृहंगत्वातेषांचाशीर्वचनाशिभिर्नंदितादीर्घायुर्भवतीति· बृहस्पतिस्तुनिवा
चसमानेठवाहनंनिर्षपेदूहात्मातुलो वाव हेत्तत्र निर्वाहनंशिशुस्तमंशिशुनासहमित्रादिगृहे
गृहेपुगृहान्स्वयंसहदुंडभिर्वोषेस्तवायशब्दसमन्वितैः वतुनस्रेभुवोदेशंगामयेनोपलेपितेःधा
न्यपुंजसमासीनेवालंवालमथापिवा अर्चयेदुंगपुष्पाद्यैर्जामिमूर्द्धिललाटके अस्नतक्षांत
तः कृत्वामतसंजीवनंजपेनतत्रार्चयेद्गुरोभान्तं भूतेशानंतथैवच· भक्ष्यैर्विचित्रैः सफलैः शिशून्य
र्द्धपेद्बुधइति कृत्वेतिमुरवंचादामस्वपीतीनिवत्पोतांपर्यमविवक्षितं शिशुनेतितद्दृस्लेनपूजनेका
र्यमदित्यर्थः अत्र कर्त्रनिर्णयमाहशौनकः मासेचतुर्थेषष्ठेवाशिशोर्निष्क्रमणंगृहात्पितदद्यी
तास्यपिता·शिशोर्हितैषीपरस्वरक्षकरतिपयपिसर्पदो: कमणापेचनपो:प्राहुनविघ्नइतिकाती

यस्मान्नराणान्नाशनात्रनोदीप्ताद्भिति· कल्पतरुणोक्तं तथाप्याश्वलायनशाखिभिस्तिथ्यानुष्ठेयं अ
न्यैःषोडशसंस्कारप्रयोगपद्धत्यादिष्वपीष्यजइति कार्तिकोक्तेः अस्यनित्यकाम्यत्वमाहबृहस्पतिः
अथनिष्क्रमणंनामगृहात्प्रथमनिर्गमः अकृतापोक्लिपापोस्यारायु:श्रीनाशनेशिशोःकृ
तेसर्पाद्धवृद्धि:स्याद्दायुर्वर्द्धनमेवचेति: अथभूमावुपवेशनकालः विष्णुधर्मोत्तरेपंचमेचतथा
मासेभूमौनमुपवेशयेततिथिविवर्जयद्रिक्ताशस्तानिश्वशहभानिमेउत्तरात्रितयंसौम्यंपु
ष्यं·ऋक्षशाक्रदैवतं प्राजापत्यंचहस्तंचशाक्रमाश्विनभित्रमेनतचसर्वग्रहाःशस्ता:भौमोनामवि
शेषतःभौमातुकृत्स्नमात्रावश्यकमितिभावः वराहंप्रजपेद्देवीपृथिवीत्यथाद्विजः पूजनेपू
र्ववकृत्वागुरुंरवेद्विजन्मनांदेवःकुलदेवतोभुभागमुपलिप्याथकृत्वातत्रनुमंडलंशंखपुण्या
हशब्दनभूमौतमुपवेशयेत मंत्राश्च्वायमवंतीमेतान्मेनिगदतः श्वयन्नक्षेमं· ब्रह्मान्दत्तुमन्त

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नामिति एतस्योपदेशनं कृत्वाभूमौ ब्राह्मणपूजनं ततः कृत्वा ततः कार्यमुक्तवर्धवह्निज इति उक्त
वेतीराजनादीति व्याख्या ते पारिजाते एतत्कुमर्षा अपि अथान्नप्राशनकालः आश्वलायनः ष
ष्ठे मास्यन्नप्राशनमिति पारिजाते नारदः जन्मतो मासि षष्ठे स्यात्सौरेणोत्तममन्नदं तदभावे ष्टम
मासे नवमे दशमे पि वा द्वादशे वा प्रकुर्वीत प्रथमान्नाशनं परं संवत्सरे वा संपूर्णे केचिदिच्छंति
पण्डिता इति सौरेणमानेन षष्ठ इत्यन्वयः न चायमेव नियमः बालान्नभोजने विधौ गुडशुक्रमौढ्य
बाल्यवृद्धत्वमशुभं त्वधिमासदोषः नास्त्येव सायनविधाविहितमासि षष्ठे युग्मचमासि पत्तनाः शु
भं चेद्रपक्ष इति विधिनत्वे सावनमानेनापि षष्ठस्य मासस्य विधानात् शुभश्चंद्रपक्षः शुक्लपक्षः
तत्रापि परस्मिन् पंचम्याः परभाग इत्यर्थः पंचम्यंतः कृष्णपक्ष इति शास्त्रान्तरसंवादात् युग्मे
मासि इति षष्ठासंभवे ष्टमादि युग्ममासे वपुंसामन्नप्राशनं मा ह्य इति नियमार्थं अतएव ना

रदवाक्ये नवममासविधिः स्त्रीणामन्नप्राशनविषयश्च तथा च गर्गः ततस्यान्नाशने युग्मं स्त्रीणामन्ना
शये युजमिति तत्रापि यथा कुलधर्मव्यवस्था षष्ठे शुभे मंगले कुल इति मदनरत्ने स्मृ तिथीः प्राह लल्लुका
नदः द्वितीया च तृतीया च पंचमी सप्तमी तथा त्रयोदशी च दशमी प्राशने तिथयः शुभाः पंचपर्वरि
रिक्ताघोनतया माघमोजनं बलमायुर्यशो हंति सप्तमी चेति केचन रिक्तादिनक्षयं तत्रै द्वादशीमष्ट
मी तथा त्यक्त्वामतिथयः श्रेष्ठाः प्राशने शुभवासरा उत्सवेनतं पूर्वाह्नास्त्वनुषंगः वासरागांश्शमले
फलदानेनाहमार्जरो बालबालोबलवादिनदिनपतेरग्नेर्नरी प्रानलो देहाहीनः हुताशनः शि
शिरोगौ कौजेतुजायी जिनः वौधभोगभरस्वशिक्षानवरतंजीवे चिरायुः स्मृतः शुक्रे चातिचलान्विनो
तिमलिक्त्ममंदेतु मेदानल इति शिखिरस्तु सोमवासरश्च कौजो भौमवारः योषा द्विती दुष्टाश्च
त्वार्ष्टे वैषावासरश्च रोहिणीमैत्र तिष्याश्च वनुराधा जरात्र पंचमं विष्णावशुभाः स्युर्नेष्टा उशात्रा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्तेनेशुभाइति-पौष्णारेवती-अदितिपुनर्वसू-इंदुर्मृगः वासवधनिष्ठा वानुराधा शतभिषक् ज्योतिर्गा
दः जन्मर्क्षेप्यौक्षपंविधात्कर्मर्क्षेचापिसौख्यकृत् आधानर्क्षेचबालानांभोजनेरोगनाशनमिति
एतान्युक्तानिसंग्रहे जन्मभंजन्मनक्षत्रंदशमंकर्मसंज्ञितं एकोनविंशमाधानमिति-पुनर्नारदो
क्तेपदर्वंधनचौलान्नप्राशनेचोपनायनेशुभदंजन्मनक्षत्रमशुभंत्वन्यकर्मणीति तत्सन्निप
विबंधपरवंधसाहचर्यात् बृहस्पतिनचैधनोव्यतीपातेविष्ट्यांगंडातिगंडयोः शूलेवज्रेव्याघाते
चैवालान्नप्राशनेशुभमिति लग्ननियमात्काश्यपः गोश्विकुंभतुलाकन्यासिंहकर्किन्नयुग्मकाः
शुभदाराशयश्चैतेनमेषवृषवृश्चिकाइति-आश्विनिधनितुच्यतेनाजमार्जेडः लाभत्रिषष्ठन
वमोपगतास्तुसौम्याःसौम्यग्रहानवपंचमकंटकास्थाः लग्नेषुदेन्समचिवत्तबृहस्पतीनामन्नोप
भोगकतरोर्विविधोपभोक्तेति कंटकशब्देनप्रथमचतुर्थसप्तमदशमस्थानानिकेंद्रपर्वाच्यान्यु

च्यते-अन्नप्राशनांतकर्त्तव्यंपानिजातेमाधवीयेच मार्कंडेयः अग्रतोथ्यनिन्यस्यशिल्पभांडानि
सर्वशः शास्त्राणिचैववस्त्राणिततःपश्येत्तुलक्षणंप्रथमंयत्स्पृशेद्बालस्ततोभांडंस्वयंतदा जी
विकांतस्यबालस्यानेनैवतुभविष्यतीति-एवंसूर्यावलोकनादीनांभिन्नकालाचोपदेशाशिष्टे
नान्नप्राशनकालएवप्रापशानुष्ठानात् शौनकेननिक्रमणोन्नप्राशनकालोपदेशान्मोकर्पा
तस्यप्रयोगोभिधीयतेतत्रान्नप्राशनकालाविशेषेननिष्क्रमणादिकालोपसंहारेणनिर्णीत
दिनेभार्ययासह कृताभ्यंगस्नानोदेशकालौसंकीर्त्यममास्यकुमारस्यापुनर्भिवृद्धिद्वाराश्रीपर
मेश्वरप्रीत्यर्थंसूर्यावलोकनंआयुःश्रीवृद्धिर्जीवगर्भसमुद्भवैनोनिवर्हणद्वाराश्रीपरः अन्न
प्राशनंकरिष्येइतिसंकल्प्यगणेशपूजनादिनांदीश्राद्धांतेकृत्वानिष्क्रमणांगत्वेनद्वादिविंश
तिदेवताउपवेशनांगत्वेनवग्रहंपृथ्वींवीसूर्यावलोकनादिसंकल्पितसकलकर्मांगत्वेनेष्टदेवता

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सं-कौ. चप्रजपिष्य इति संकल्प्य अग्न्यो विशति षु प्रतिमासु धान्यपुंजेषु वा ॐ इन्द्रायनमः इन्द्रमावाहयामि
त्येवमिन्द्राग्निप्रमादिलोकपालान् प्राच्यै नमः प्राचीमावाहयामीत्येवं प्राच्याद्यैशान्यन्ता दिश
स्वं ब्रह्मणे नमो कीर्तये नमो वास्तुदेवाय नमो गगनाय नमो वनाहाय नमः पृथिव्यै नमः इत्येतैर्मन्त्रैः प्रागा
द्यैशान्यन्तमुमावाहयामि इत्यनेनैव ब्रह्मादिदेवता अमुष्मै नमो मुमावाहयामीति षोडशैश्चावाहयेषोडशो
पचारैः संपूज्य सूर्यावलोकनं कारयेत् तच्चक्षुरिति स्वस्त्या त्रेयो विश्वेदेवास्त्रिष्टुप् शिशोरवलोक
ने विनियोगः ॐ स्वस्ति नो मिमीतामिति अकामनो प्राशुः शिशान इति मन्त्रस्य इन्द्रो ऋषिस्त्रि
ष्टुप् छन्दः तुर्थी वा ईस्यत्या त्रयो दशपनुष्टुप जये विनियोगः आशुः शिशान इ वरवंरन तच्चक्षुर्दि
शि सूर्य स्थः सूर्यः पुनरुद्धिया कशिशो सूर्यावेक्षणे विनियोगः तच्चक्षुर्देवहितं जीवेम शरदः शत
मिति अथ निष्क्रमणे पूजितदेवता प्रार्थ्य अवनत्या ह्यगान्द मोजपित्वा कुमारपर्यासि

भवतीत्युक्त्वा ति स्वस्ति वाचयित्वा यथा शक्त्याले कृते बाले धात्री मातुलेन गाहने वेष्ठ मानेमंगलवा
घनिघोषेण निष्क्रमदि तिशा कुंतस्क दूपेपठन त्रातिभिः सह चहिर्नीत्वा पुनो भोगे ब्राह्मणा
नां दर्पणका त्राकमायघमंगलानां सूर्यामिचंद्रधेनुनां चयथे संभवदर्शनं च कारयित्वा बहिर्दि
शशु चोत्स्थाने सर्वशत्रुत्पवेश्य देवतां प्रार्थ्येत् चेद्रार्कयोर्दिगीशानां दिशां च गमनस्य च निक्षेपार्थं
मिमं दध्मिते मंत्रक्षंतु सर्वदा अप्रमत्तं प्रमत्तं वा दिवा रात्रावथापि वा रक्षंतु सततं सर्वे देवाः शक्र
पुरोगमा इति। वनुलास्य चेति अपपाठः दिशां चेत्यनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारो ह्यान्यकालेवास्य
देवं प्रापेत नेमामित्यकारच्छेदस्त्वामित्यपपाठः यानिज्ञात परतयोरणापाठाधर्दर्शनान्तनो विष्णु
शिवादीष्टदेवालयं नीत्वा स्वगृहस्य देवसमीपे वानीत्वा देवं संपूज्य बालेप्रणाम्यास्य प्रदक्षिणां च
कारयित्वा मातुलादिं बंधुगृहं प्रापय्य स्वगृहे वा नमानीपमातुलादिना वस्त्रादि भिः पितृभ्यो महदवा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

लेपूजितेस्वगृहेगोमयोपलिप्तेदेशेचन्दनेनधान्यराशीन्विधायतेषूपविष्टबालस्यशिरसिभालेचवि
भूत्यालेपनंनरक्षांकुर्यात् अंबकंविशिष्टानुष्टुप्रक्षाकरणेविनियोगः ॐह्रींत्र्यंबकंय
जामहेमृतात्सः जंह्रौमिति मृतसंजीवनमंत्रेणततोगणेशंभूतेशानंशिशुरक्षेनसकलापदापु
पहारेरक्षेषयित्वाब्राह्मणैः स्ववासिनीभिश्चाशिषोवाचयेत् ॥ इतिनिष्क्रमणम् ॥ अथोपवेश
नेभौमानुकूल्येगुरुबुद्धिजन्मनक्षत्रसंपन्ने कृतकर्मणाशिशानदेशेउपलिप्तेतंदुलपिष्टेनतंडुले
श्चकृतमंडलोपरिवाद्यशब्देन ब्राह्मणकर्त्तृकेणउद्धानेवशकुलेसामगापसीमाधिमंत्रद्वोषेण
चबालंपित्रादिरुपवेशयेत् तस्यमंत्राः रक्षैनंवसुधेदेविसदासर्वगतंशुभे आयुःप्रमाणंस
कलंनिःक्षिपस्वहरिप्रिये अचिरात्पुत्रस्त्वस्यपंकेविमलनिवर्धिनः जीवितानाम्यत्रिनेषुनिर्दह
स्वाविरणोनात् धात्रिएपशेषभूतानांमातस्त्वमधिकाह्यसि अजयाचामेपाव सर्वभूतनमस्कृ

ते त्वमेवाशेषजगतांप्रतिष्ठाचाप्सुपास्यसि कुमारंपाहिमातस्त्वंब्रह्मातदनुमन्यतामिति पाणिना
तानुसार्यषपाठः केचित्तुप्रमाणोनिरिविलीमतिपठंति अंमातात्वमसिकामधुगिति ततोब्राह्म
णान्संपूज्यबालस्यस्ववासिनीनीराजनंकारयित्वाशिषंजानरतिब्राह्मणाः ॥ इत्युपवेशनं ॥
अथान्नप्राशनम् दधिमधुघृतानिमिश्रमन्नंनवेकांचनेकांस्यमयेवापात्रेनिक्षिप्यपूजितेइष्टदेव
प्रणम्यततस्तुनतः सुअवस्त्रोपरिस्थितमातुउत्संगेप्राङ्मुखोपविष्टशिशोः स्वस्ववर्णहस्तो
द्धृंपात्रादीषदादायमंत्रेणप्रथमंप्राशनेकारयेत् अन्नपतेइत्यस्यलकुवेरात्मपतिर्जग
ती अन्नप्राशनेविनियोगः ॐअन्नपतेअन्नस्यनोदेहिअनमीवस्यशुष्मिणःप्रप्रदातारंतारिष
उर्जंनोधेहिद्विपदेचतुष्पदइति ततोयथेष्टंभोजयित्वाततोबालस्यमुखंस्वहस्तेनप्रक्षाल्या
चामेत् जपेतस्वाहा अन्नंसंस्कृत्यप्रथमंब्राह्मणानाराधनेशुभोभवममिहितवन्त्सलान

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सं.कौ. मलंकृतं स्वकृतस्य आसने प्राङ्मुखमुपवेश्योक्तविधमंत्रं मंत्रेण प्राशयेत् ततः पंचकृत्वस्
तूष्णीं प्राशयेदिति। ततः कर्पन्ते आचिसंपुक्ततो वृतं प्राशयेत ततः पुस्तकशस्त्रादीनि शिल्पा
नि बालस्याग्रे निधाय परीक्षां कुर्यात् ततः प्रतिसंस्कारं दश दशेति त्रीन्होमानिति ब्राह्मणान्
भोजयिष्य इति संकल्प्य निष्क्रमणांगत्वेन यथाशक्ति स्ववासिनीभोजयिष्य इति च संकल्प्य
भूयसीं दक्षिणां च संकल्प्य श्रवणार्पणं कुर्यादिति संस्कारकौस्तुभे सूर्यावलोकन निष्क्रमणोप
वेशनान्नप्राशन प्रयोगः। अथ कर्णवेधः तत्र गजमार्तंडः नारा चंद्रानुकूले त्विशुक्लेभास्वतिवा
कान्तो अपुकुमं वत्सने प्राहुः कर्णवेधविधिं बुधा इति। मुहूर्तसंग्रहे दशमे द्वादशे वाह्निषोडशे
कर्णवेधनं प्रथमे सप्तमे मासि अष्टमे दशमे वा द्वादशे वं तथा कुर्यात्कर्णवेधं शुभावहमिति।
गर्गः मासे षष्ठे सप्तमे वा अष्टमे मासि वत्सरे। कर्णवेधं प्रशंसंति शुक्लपक्षे शुभे दिने इति व्यवहा

रात्त्वेपि तु न जन्ममासे न च चैत्रपौषे न भाद्रसंज्ञे न हरौ प्रसुप्ते तिथौ न रिक्ते न च विष्टिदुष्टे कर्णस्य वेधं मु
नयो वदंतीति। अत्र चैत्रपौषनिषेधो मीनधनुस्थसूर्यविशिष्टकालविषय इति वृद्धाः। बोधिन्युत्तरभा
गविषयश्च कार्तिकविधिः भाद्रपदनिषेध श्रदोषाधिकार्थः। तिथीराह बृहस्पतिः द्वितीया द
शमी षष्ठी सप्तमी च त्रयोदशी द्वादशी पंचमी शस्तास्तासु कर्णवेधने। नृसिंहः एकादश्यष्टमीपर्व
रिक्तावर्ज्या इति वारान्नक्षत्राणि च बृहस्पतिः अमिवार्कीन्मजार्कीणां दिवसान्यारिवर्जयेत् जीवे
दुःशुक्राराणां दिवसाः पूजितामता इति सौम्यापौष्णादितिसुरत्र त्रिहस्तचित्राश्विविष्णुमैध निष्ठा रेवती
वैवश्रुभाः स्युः कर्णवेधने इति आर्यः पुष्यः क्रमणपः शुभयोगेषु सर्वेषु कर्णवेधः शुभावहः इति लि
ग्रं च वसिष्ठो नारदः वृषभे मिथुने मीने कुलीरे कन्यकासु च तुलाचापेन कुर्वीत कर्णवेधं शुभं ह्योम
ष श्रमकरश्चैव मध्यमो गुरुलोकितो सिंहवृश्चिककुंभाश्च अधमस्ताहिवर्जिता इति कर्णवेधवि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

विधिः विष्णुधर्मोत्तरे पृथ्वीं तु पूजनं कुर्यात् केशवस्य हरस्य वा ब्रह्मणश्च द्रुमपर्णस्यं दिगीशानां तथैव च मा
तृणां पोः सरस्वत्या ब्राह्मणानां गवां तथा गुरूणामर्चनं कृत्वा तत्र रत्नाभरणेन तथा प्रवेशयेत्तत्र धात्रीशु
त्त्रांपरणं तथा अलंकृतेन तु संगे बालं धृत्वा तु लांत्विते धृतस्य निष्कालेऽसम्यग् लक्षणस्यांकितेऽपि
ध्योदेवं कृतेऽपि द्विवृत्सं कृदेवात्र लाघवात् प्रागुक्षिणा कुमारस्य भिषग्वामेन पाणिना: शिशोर्विद्ध
नेकार्णे यावदा भारं पाक्षपे कर्णवेधे सदा विप्राः सौवर्णं राजतं चैव सूच्यात्मा विधवादार्थं सुवर्ण
स्य तथा हिजेति अत्र सूचीव्यवस्थामाह बृहस्पतिः सौवर्णी राजपुत्रस्य राजती विप्रवैश्ययोः शूद्रस्य
चायसी सूची मध्यमाष्टांगुला स्मृतेति बालस्य मध्यमांगुलिमध्यपर्वमितांगुलेनाष्टांगुलेत्यर्थः रु
द्रमानमाह देवः कर्णरंध्रे रवेश्छाया न विशेदग्रजन्मनः तं दृष्ट्वा विलयं यांति पुण्यौघाश्च पुरातना
इति इति संस्कारकौस्तुभे कर्णवेधः अथ बालस्य दुष्टदृष्टिदोषादौ रक्षाविधिः पारिजाते
कपिलसंहितायां शिशुसंरक्षणार्थाय पाशुभग्रहनिवारिणीं रक्षां संध्यासु कुर्वीत निंबसर्षपगुग्गुलैः

फलीकरणसंमिश्रैः करंजैरवलोकितैर्वचोधरान्त्रदेशेषु बालस्य हरिमुच्यते वासुदेवो जगन्नाथः पू
तनातर्जनो हरिः रक्षतु त्वरितो बालं मुंच मुंच कुमारकं कृष्णरक्ष शिशुं शंखमधुकैटभमर्दन प्रात:
संगवमध्याह्नसायाह्नेषु च संध्ययोः महानिशि सदा रक्ष कंसारिष्टनिषूदन यद्गोरजः पिशाचोऽस्माद्ग्र
हान्महान् ग्रहानपि बालग्रहान्विशेषेण छिंधि छिंधि महाभयात् त्राहि त्राहि हरे नित्यं त्वद्रक्षाभूषि
तं शिशुं इति भस्मनाह्य मिमं श्रीवं भूषयेत्तेन भस्मना शिरोललाटयोगे सुरक्षां कुर्याद्यथाविधि मं
त्रसंरक्षणादेवं शिशुः संवर्धते त्वहमिति वचनकाले धरणीगमनकाले अन्नप्राशनकाले वृक्षादिच्छा
यादेशेन्दुष्टदृष्ट्यवलोकनेन निमित्ते करंजा नद्द्यैः रक्षां कुर्वीत स्पंदनः पद्गो रज रजिगोरतसः सार्थ
नाप्रनीते गोरजनः सहितभस्माभिमंत्रणं दृष्टव्यम् इति संस्कारकौस्तुभे दृष्टिदोषरक्षाविधिः अथ बाल
स्य स्खलनादौ रक्षाविधिः हरिवंशे नंदोऽकमेनमोघभूषणं परिगृह्य च शिरः प्रदक्षिणां कुर्वन्नेवमेन

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

जन्मपहविष्णुस्ते पूर्वतः पातु रुद्रो रक्षतु दक्षिणां ब्रह्मा च पश्चिमे पायात् चंद्रो रक्षतु चोत्तरे उपरिष्टा
त्र थानंतः पापाद्वाधस्थ वासुकिः पायाद् ऊर्ध्वमधो वन्हेरीशाः काष्ठासमीरणः स्वस्ति कुर्वंतु भगवा
न्पिनाकी वृषध्वजः गावो रक्षंतु सर्वत्र भूमिः पातु सदाशिवा एवमुच्चार्य नेदंतु कुक्षं च स्पर्श सर्वतः
षमंत्रो हि बालानां रक्षायै परिकीर्त्तितः इति कौमुभसबलनादेरक्षाविधिः ७ अथाब्दांते जन्म
तिथि कृत्यं ब्रह्मपुराणगार्ग्यसंहितयोः संवत्सरं जन्मदिवसे स्नानं मंगलपाणिभिः गुरुदेवाग्निवि
प्राश्च पूजनीयाः प्रयत्नतः देवा कुलदेवताः सर्वपरेनघ्नद्राणामपिसे...हः स्नानं तिलैः कार्यमिति
तत्रैवोक्तेः तिलोद्वर्त्ती तिलस्नायी तिलहोमी तिलप्रदः तिलभुक् तिलवापी च षट्तिलो नावसीदती
ति होमप्रकारश्च तत्रैवोक्तः एकैकं देवतानामसमुद्दिश्य यथाविधि चतुर्थ्यंतेन धर्मेण नाम्ना च प्रण
वादिनेति रेवताः कार्त्तपक्षापाप्र...स्वस्वनक्षत्रे च पितरौ कान्ति स्वनक्षत्रं च पितरौ तथा देवः प्रजा

पतिः प्रतिसंवत्सरं चैव कर्त्तव्यश्च महोत्सवः गुरुर्दुग्धतिलान्दद्यात् जन्मग्रंथिश्च वंधने कुर्यादिति
शेषः तदुपयोगी द्रव्यानपि तत्रोक्तानि गुग्गुलं निंवासिद्धार्थदूर्वागोरोचनापुत्ते उक्तं पंचवट्टगगर्भपा
टलिकावेधनं दक्षिणहस्ते कार्यमित्याशयः सप्तम्यानुविद्धशोमहर्षिं प्रार्थ्य पदिदं चिरंजीवी यथा
त्वं भो महाविष्णामित्रया मुने रूपवान् वित्रवांश्चैव श्रियापयुक्तः सर्वदा मार्कंडेय नमस्तेस्तु सप्तक
ल्पांतजीवन आयुरारोग्यसिध्यर्थं प्रसीद भगवन्मुने चिरंजीवी यथा त्वं तु मुनीनां प्रवर द्विज कु
रुष्व मुनिशार्दूल तथा मां चिरजीविनं मार्कंडेय महाभाग सप्तकल्पांतजीवन आयुरारोग्य सिध्यर्थं
सिध्यर्थं अस्माकं वरदो भव गृहाणार्घ्यं पतिव्यवहारे मार्कंडेय गोत्र ...मस्येषामपि... ततो दीपो पुष्पं
वासे रामं द्रोणिं कृपं च बलिं प्रल्हादं च हनुमंतं विभीषणं ...पेनुष...चरदधिभक्तेन वर्षे वर्षे पुनः पुन
रिति ततो गुडमिश्रमिश्रपयः पाने समंत्रकं तु गुरु...जनेच कार्यमित्यपुक्तं ७ अथ प्रयोगः शुभमा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कशामेलां आपृच्छ्य अभिवृद्ध्यर्थं वर्षवृद्धिकर्म कर्म करिष्य इति मेकल्पं तिलोद्वर्तनपूर्वकं तिलोदकेनस्ना
त्वा नववस्त्रं परिधाय कृतसंध्याविधिः दक्षिणायां गोमयुलादिकं च दूर्वागर्भपोटलिकाबंधं कृत्वा
गुरुं विप्रांश्च संपूज्य प्रतिमासु अक्षतपुंजेषु वा ॐ कुलदेवतायै नमः इत्येवं कुलदेवतां स्वनक्षत्रं प्रकृ
ति पुरुषा स्यानो पितरौ प्रजापतिं भानुं विघ्नेशं मार्कंडेयं व्यासं जमदग्निं रामं अश्वत्थामानं कृपं बलिं
प्रह्लादं हनूमंतं विभीषणं षष्ठीं चेति देवता आवाह्य संपूज्य एतेषु श्वेतदधिभक्तं नैवेद्यं दत्वा ततो
नमस्कृत्य चिरंजीवी यथा त्वं श्लोकचतुष्टयेन मार्कंडेयं प्रार्थ्य षष्ठीं प्रार्थयेत् जय देवि जगन्मातर्जग
दानंदकारिणी प्रसीद मम कल्याणि नमस्ते षष्ठिदेवते रूपं देहि जयं देहि भगं भगवति देहि मे पुत्रान्देहि
धनं देहि सर्वान्कामांश्च देहि मे त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ब्रह्मविष्णुशिवैः सार्द्धं रक्षां
कुर्वंतु तानि मे इति ततः पूजितदेवताभ्यो यथोक्तदेवतानामभिः प्रणवादिचतुर्थ्यंतैः प्रत्येकमष्टा

विंशत्यवरसंख्यास्तिलाहुतीर्हुत्वा मुख्याः पि तिलावापेक्रमात् तिलगुडसंमिश्रमंजल्यर्द्धमितं पयःपिबे
त् तत्र मंत्रः सतिलं गुडसंमिश्रमंजल्यर्द्धमितं पयः मार्कंडेयात्करं लब्ध्वा पिबाम्यायुष्यवृद्धये इति
तो गुरुं संपूज्य तस्मै दक्षिणां दद्यात् अस्मिन् पिबाल्लणां भोजयेदिति तद्दिने नियमाश्च स्कांदे खंड
नेनखकेशानां मैथुनाध्वगमेव च आमिषं कलहं हिंसां वर्षवृद्धौ विवर्जयेदिति जन्मतिथिरुद्धे
निर्णयो वृहद्गार्ग्यमात्रे खंडस्त दुपेजन्मतिथिर्यदिस्यात्कुर्यात् दाजन्मभं संपूतोच असंगतान्ने तदि
न दूपचेत्स्यात्परभाव्याभवतीहपत्नादिति पत्रुशौनकः अथ स्वजन्मनक्षत्रे स्नातः शुल्कांबरोन्न
पः कृतकौतुकबंधश्च सर्वाभरणभूषितः नक्षत्रं देवतापूजां कुर्याद्दुरुसमन्वितः आचार्यो वरहोत
व्यो होमः सर्वत्र भूपतेः स्थंडिलाद्याज्यभागांते कृत्वा संर्दपयाक्रमेद् दूर्वाघृताक्ताजुहुयादष्टोत्तरश
ताहुतीः प देवताकं नक्षत्रं मंत्रस्तद्दैवतः स्मृतः ततः स्विष्टकृता सर्वहोमशेषं समापयेत् गोभ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

हिरण्यवस्त्राद्यैर्ब्राह्मणान्प्रपूजयेन्नृपः ८ दुःस्वप्नान्सर्ववर्णाश्रमाचयेन्नृपतिस्ततः द्विजातस
र्वजनथाम्यर्च्य पूजितः आत्मबांधवान् न हिंस्यात्सर्वभूतानि न दद्यात् विशेषतः एवं समाचर
न्राजा सुखीभवति सर्वदेति तद्दानानं प्रभवजन्मानक्षत्रमात्रे विहितमिति तद्ब्राह्मणादीन् प्र
त्यब्दं न तिथि कृत्यांतर्गतत्वेन व कुमुचितेऽएवमन्यदप्यहो ब्रह्मगणेशा क्रमस्मन्मुं जपदेवता
क दूर्वाहोमस्यापि जन्मर्क्षे विहितस्य कटि तत्र वर्धनाग करस उक्ते तिथि कृत्यांतर्गतत्वेन गृह
स्य ब्राह्मणां प्रति वक्तुमनुचितत्वात् यत्किंचित्कुरुते कर्म वैदिकं वाथ लौकिकं करिष्ये पुनः संपु
क्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् रौप्यं कार्पासकं हेमं पट्टसूत्रकृतं तथा वर्जयेत्कर्मकालेषु कौचौ विप्रा
विशेषतः इति पारिजाते अन्नप्राशनोक्तः ७ अतिवर्षापने ७ अथ चौलं तत्रान्नप्राशनः ततो
ये पंचमे वा देशे लोककर्म प्रशस्यते आग्य समे समसमेवा सह अपनयनेन वेति तु पनीतेः प्रागयुग्मे

वेत्यर्थः वसिष्ठः तृतीयेऽब्दे पंचमेऽब्दे स्वकुलाचारतो विवाचौ लं शिशुनां यद्वेन स्वगृह्योक्तविधानतः
आधानतो जन्मतो वास समारेपि कारयेत स्वकुलाचारत इति विहितकल्पातो अवस्यार्थं
न तु कालांतरं अनएवपारव ल्को नमामा न्यतोऽन्यथापि कुर्यात्कार्पयथाकुलमिति आधान
तः गर्भाधानात् अवधि हूपस्य पूर्वत्राप्यत्वयः नारदः जन्मतस्तु तृतीये वत्सरे श्रेष्ठमिच्छंति पंडिताः
पंचमे सप्तमे वर्षे जन्मतो मध्यमेमं वेन अधमं गर्भतः स्यात्तु दशमे कादशेपि वेति देवराततः अ
यने चोत्तरे सौम्ये दक्षिणे त्वशुभावहमिति तत्र विशेषो ज्योतिरर्णवे मकरे सर्वसंपत्तिः कुंभेः सं
तानकारकः मीने तु सर्वदा मेषे सर्वार्थसाधनं विजपेद्वृषभे विघ्नान्मिथुने वंशवृद्धिकृदिति
मारसंप्रहे ज्येष्ठे मासि न यामार्गशीर्षे परिताप त्वतंजे ष्टपुत्र दुहित्रोष्टपलतः परिवर्जयेदिति कृत्ति
कास्थरविः त्यक्त्वा मेषे ज्येष्ठस्य कारयेत् अधिमासे तु पक्षौ रं जन्ममासे च जन्मभे न भवेत्तत्रक

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्याणामिति शेषः स्मृतिसारे पर त्रिमुहूर्त्ते संग्रहे पूर्वपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णे वा सत्रिकं विनेति पराशरः
पंचमीसप्तमीचैव दशम्येकादशीं तथा त्रयोदशीं तृतीयां च चौलकर्म शुभावहमिति वसिष्ठो ऽपि द्वि
त्रिपंचमसप्तम्यामेकादश्यां तथैव च दशम्यां च त्रयोदश्यां कार्यं क्षौरं द्विजन्मनेति पराशरः सित
पक्षे ऽमावास्यासु चौलं पक्षद्वये ऽहिते न्दुगुरुवारः सिते पक्षे वाराः शेषा न शोभना इति नारदः यत्रादितो
ऽपश्चेद्दूर्ध्वे पौष्णभानि शुभानि तु चौलकर्मणि हस्तर्क्षात्त्रीणि त्रीणि च विष्णुभादिति बृहस्पतिः
हस्तात्त्रिविष्णुपौष्णानि श्रविष्ठादित्यपुष्यं भं सौम्यचित्रे न वक्षौरे उत्तमानवतारकाः श्रीपत
त्रगणितावपरोहिणी वारुणं तथा क्षौरेषु मध्यमाः प्रोक्ताः शेषा द्वादश गर्हिता इति लल्लः
हित्वैकं जन्मनक्षत्रं हेतारे तन्मसंज्ञिते स्युः शुभदे उद्वाहे चोपनये पकात्रापामन्नभोजने क्षुरकार्यं
तिलजमार्त्तंडः क्षौरं प्रशस्तं मृगचापमीने कन्याविकुंभे मिथुने वृषे चेति श्रीपतिः अन्नकर्मविधिर्न

स्येतराभावे कुंभः कुलविनाशाय कथितः क्षुरकर्मणि शुभैर्दृष्टे वा पुत्रेऽन शुभः कुंभस्थलं दे
तिर्भृगुः कृषिः त्रयाणां क्षौरं मध्ये वर्ज्यं यथाष्टम इति कृषिः कर्षणमुखे द्वितीयादि क्षौरेष्वपि
जातेन नर्मदोत्तरे देशे तु सिंहस्थे देवमंत्रिणि शुभं कर्म न कुर्वीत निषेधो नास्ति दक्षिणा इति मा
तरि गर्भिण्यां अवस्थामाह नारदः सूनोर्मातरि गर्भिण्यां चूडाकर्म न कारयेत् पंचाब्दात्प्राग
थोर्ध्वं तु गर्भिण्यामपि कारयेत् सहोपनीत्या कुर्याच्चेत्तदा दोषो न विद्यत इति अत एव केचि
उदाहृतस्य सूनोर्मातरि गर्भिण्यां मौंजीचूडे न कारयेदित्यस्य वचसः समूलत्वेपि प्रत्येकमेव निषे
धो न सहितयोः पंचाब्दात्प्रिपूर्वं नेयस्मिन्दिने तस्यैवा वृत्ते कारोत्तरेता निषेधापवादमाह वसि
ष्ठः गर्भे मातुः कुमारस्य न कुर्याच्चौलकर्म तु पंचमासादधः कुर्याद्दत ऊर्ध्वं न कारयेत् पंचमासा
गर्भसंबंधिनः पूर्णे यस्मिन्दिने तस्य च मासे मातरि रजस्वलायां तु दुर्गार्यः विवाहव्रतचूडासु मा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नापदि रजस्वला तस्याः शुद्धेः परं कार्यं मांगल्यं मनुरब्रवीत् इति पयश्चौलादिप्रारंभोत्तरं रजः
प्रारंभात्प्राग्यदि रजस्वला सुमुहूर्त्तांतराभावा वा तदा शांतिं कृत्वा नैव कार्यं यथोक्तं कारिका निबंधे
स्मृतिकौस्तुभे: शुद्धे गौरदधाहोमपूर्वकाप्राप्ते कर्मणि यस्य स्यादितरस्मिन्नशुचि अनित्र
लाभे सुमुहूर्त्तस्य रजोदोषे उपस्थिते श्रियं संपूज्य तत्कुर्याद्धृग्रहस्याभयंकरी हेमीमाषमितोप
प्रो श्रीसूक्तविधिनार्चयेत् प्रत्यृचं पायसं हुत्वाभिषिच्य शुभमाचरेदिति श्लोकभेदेन प्राप्त
पदोषकारंभस्य मुहूर्त्तान्तरालाभस्य च श्रवणात्तु परस्परसापेक्षत्वं प्रकारान्तरेण चौलनिषेधका
प्यापनः कुलेऽक्षतु तत्र पादर्वाङ्गं उनात्र तु मुंडने प्रवेशाद्विर्गमाने ष्टो न कुर्यान्मंगलं त्रप भितिक्र
तुत्रयं षरामासा कुले त्रिपुरुषं पुरुषत्रयपर्यंतं प्रति कूलं स्वगोत्रिणां प्रवेशान्निर्गमस्त्रह्नुत्रथांगे
न मुंडने रतिमथानि शुक्लैः तथा कुले चतुःपुरुषपर्यंतं सपिंडीकरणांतप्रेतकर्मसमाप्तिः प्राणास्मर द

पिकं कर्म न कार्यमित्यपिसः प्रेतकर्माण्यनिवर्त्यचरेन्त्राब्दु दपक्रिया आचतुर्थं ततः पुंसि
पेवमेष्टुभदं भवेदिति अतएवानिर्दर्श्यत्र समानकर्तृकत्वमविवक्षितं पदो वंशेन्तरः
स्त्र त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यत इति वत् मुंडनादिस्वरूपमपि कात्यायनः पुत्रोद्वाहः प्रवेशरथ
कन्योद्वाहस्तु निर्गमः मुंडनं चौलमित्युक्तं व्रतोद्वाहो तु मंगलं चौले मुंडनमौ वाक्तं वर्जयि
दुरणास्यरेवरणात्तु उपक्रमकाह्यग्दानादित्यर्थः मौंजी चोभयतः कार्या यतो मौंजी तु मुंड
नमित्ति उभयतो विवाहात्प्राग् ऊर्ध्वं चेत्यर्थः इह मनुः एकमातृजयोरेकवत्सरे पुरुषद्वयोन
समानक्रियां कुर्यान्मातृभेदे विधीयत इति तथारंभोत्तरं सूतके प्राप्ते विशेषः संग्रहे कूष्मां
डीभिर्घृतं हुत्वा गां च दद्यात्पयस्विनीं चूडोपनयनोद्वाहे त्वा निष्ठादिकमाचरेदिति अथ
प्रयोगः कर्ता कृतमंगलस्नानो बालमलंकृत्य स्वदक्षिणस्थितमात्रोके न सुपवेश्य देशका

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

लोमकीर्तस्य कुमारस्य वीजगर्भसमुद्भवैनो निवर्हणा वलायुर्वर्चो वृद्धिद्वारा श्री परमेश्वरप्री
त्यर्थं चोलकर्म करिष्य इति ततो ये वर्षत्रयादिसहोपनीतेन निवासं कल्प्य गणेशपूजादिनांदीश्रा
द्धांतं कृत्वा अग्निप्रतिष्ठापनादि ध्यानांतं कृत्वा आघारावाज्यभागौ अग्न आयूंषि पवमानं प्रजाप
ते चेति प्रधानदेवता आज्येन शेषेण स्विष्टकृतमित्यादि पूर्णपात्रनिधानांते कृते
प्रेणीतानामुत्तरतो दर्भेषु व्रीहियवमाषतिलैः पृथक्पूरितानि तत्र वा निराणवा शेपके केक
शः प्राक्संस्थानि सादयेत् अथ मन्त्रार्थो यद्य परमिति कारिकायामथर्व चैनं केकश आ
सादनप्रतीतेः मातुः पूर्वभागेऽग्नेः पश्चाद्दानदुहगोमयपुंजे शरावं शमीपर्णशरीवं चनिदध्या
त्पत्रानामसंभवे तत्र दर्शात्रीहिभिः पूरयेदिति गोमयमध्ये मिस्तृणमिति वजपेतः अनडुहश
कटवहनसमर्थो वली वर्दस्तस्य शिलाततः पिता ब्रह्मा वाय उक्तविंशतिकुशपिंजूला निधाय पत्रा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ले अन्नविशेषं जपेत् पितुरसंभवे स्मितत्वा कर्त्तारि ब्रह्मधारणादाचार्य आपितरअरनितदा ब्रह्मानि
त्यरतिप्रतीपते अस्मिन्नेव काले तान्नमपक्षुरपरिग्रहस्यापि सः अनः प्रक्षालितः प्रागग्नेः
समीपे निधेयः ततः कर्त्ता धाधारांते कुमारेणान्वारब्धः कृत्वा अग्न आयूंषीति तिसृणां शतवे
खानसा ऋषयः अग्निः पवमानो देवता गायत्री छन्दः चोलप्रधानाज्यहोमे विनियोगः तिसृ
भिर्जुहोति अग्नये पवमानायेदं प्रजापते हिरण्यगर्भः प्राजापतिस्त्रिष्टुप् चोलप्रधानाः प्रजा
पतयेति जुहुयात् प्रजापतय इदं अथ कर्त्ता शिशोः पश्चिमतः स्थित्वा शीतोष्णजलपात्रे द
क्षिणवामपाणिभ्यामादाय पात्रान्तरे प्रक्षुरेवायुगपत्निनयति उष्णेन वायउदकेनेहीति
महानसादुष्णमानीय शरावे कृत्वा शरावान्तरे शीतमादायोकप्रकारेण शरावान्तरे सिंचतीति
जयेतः तासामप्यामेकदेश पात्रान्तरे गृहीत्वा नवनीतेनतदभावे दधि रसेन मिश्रयेत् दक्षोरस

मुपादत्ते नास्ति चेन्नवनीतकमिति कारिकाकृतः। ततो सिद्धः कुमारशिरो वामहस्तप्रदक्षिणात्रिः स्के
दयति ॐ अदितिः केशान्वपत्वाप उन्दन्तु वर्चस इति मन्त्रं पठित्वोदकेन मावर्त्ते पेन ततः नवनीतकेन
शतिरपि तत्र लमयेत्। ततो गायाराष कुमारस्य दक्षिणे केशपक्षे अभ्याम्नायाग्राणि दधाति दक्षिणे के
शपक्षे अथ वा लस्माक्षीन कुशो कुरान वालाभिमुखपर्य्यतास्यादित्वा मन्त्रमोषधे त्रायस्वैनमिति मन्त्रेण
दर्भेशोन कः कुमाराभिमुखं पश्चिमाग्रान् कृत्वा मन्त्रेणा निधानमिति पारिजाते केशपक्षे कुमा
रस्य हस्तेन कुशत्रयमिति कारिकाकारः। अन्ये तु दर्भेण त्रया लिस्वलिवनि दधातीति जपेन तःशो
नकानुसारि पारिजातमते कुमाराभिमुखं नपश्चिमाग्रान् कृत्वा निधाने प्रागग्रान् प्रागग्राणांतस्पनि
ताः प्राचरति परिभाषाया जप तानुसारिकारिकामते तु हृदयाभिमुखाग्रत्वं युक्तं यतन्ते अग्रा
न्प्रसमभिमर्शेपमग्रहहस्पाभिमर्शनस्य वसर्वपालिनि कस्मत्तेताते तेषु विंजलेषु स्वधितिं दधाति

स्वधिते मैनं हिंसीरिति ॐ येनावपत्सविता क्षुरेण पथा मदिति मं केशानिमिविंच लानि छित्वा प्रा
गग्राणि कृत्वा सायिजशमीपर्णैरिकीकृतशिशुमातृहस्ते निदधाति सानदुहे गोमये निदधा
ति प्रथम निधाने प्रागग्रत्वनियमो नास्ति न द्वितीय इति दवत्रातः ततो मध्य छिन्नं केशस्पर्श नि
मित्ता शुचित्व निवृत्यर्थो जलस्पर्शः कार्यः एवमुत्तर छेदनेषु समेत्र कं पिंजूलेनिधानादि ॐ
यतधाति द्वितीय छेदने मन्त्रः ॐ येन भूयश्चरात्र्यामिति तृतीये उक्तत्रिमन्त्रे अनुष्ठेय तु
चत्वार्येवं दक्षिणतः छेदनानि एवमुत्तरतः प्रत्येकमन्त्रैस्त्रीणि कृत्वा क्षुरधारामयतः
आरभ्याम्लमन्त्रेण निमृजेत यत्क्षुरेण मर्चयता सुपेशसेति ॐ शीतोष्णाभिरद्भिरवर्थ
कुर्वाण इति प्रैषेण नापितमनुशास्य त्रेषार्थमवबाधयेत ततो नवनीताद्यभिषिक्तशीतो
ष्णाभिरद्भिरार्द्रीकृतशिरसः प्राग्गुखस्य कुमारस्य दक्षिण कर्णमारभ्य शिखान्ते शिखा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मारभ्य वामकर्णान्तं वपनं कुर्वन्ति नान्यथा कुलाचारं शिखावापनं कारणीयं उदङ्मुखः प्राङ्मु
खो वा वपनं कारयेत्सुधीः केशश्मश्रुलोमनखान्युदक्संस्थानि वापयेत् दक्षिणां कर्णमारभ्य
मूर्ध्नि वापयेत् चयेशिखाघं नवसंस्कारे शिखाघं न शिरो वपेदिति पारिजाते नवसंस्कारे प्रथम
चूडाकर्मोपनयनादौ प्रायश्चित्तार्थस्य द्वितीयोपनयनादेः पायसं च परस्पनेनसंग्रहात्तथा
शरेमाधवीये लौगाक्षिः दक्षिणतः कमुजावसिष्ठानामुभयतोत्रिकश्यपानां मुंडाभृगवः
पंचचूडा अंगिरसो वाजिमे केमंगलार्थं शिखिनो न्ये यथाकुलधर्मं वेति कमुजा शिखा वा
सिष्ठा नाम कश्च वरिणामके वदक्षिणतो नानिपम्य ते आर्षेयाणां नुनिल्यः अत्रीणां कश्यपानां स्त्र·
च द्व्यार्षेयाणां वाम दक्षिणतो हु शिखे आर्षेयाणां मध्ये प्यन्यान्भृगूणां वे शसमावारा विरोधेनमुं
उत्वेत दृष्टि येनु आर्षेयाणां तिस्रः पंचार्षेयाणां पंच वा वंगिरसां पंचार्षेयाणां पंचत्र्यार्षेयाणां

तिस्रः के पुनर्वा त्रिललाटे कर्णमूलस्पर्शिनीमात्रामिवकेशपंक्तिं मंगलार्थं कुर्वन्ति मंगला
र्थत्वकीर्तनेन तस्यास्तस्यामपि न दर्पाशिखाधारणमावश्यकमिति ध्वन्यते शिखिनोन्ये इति
कुलधर्मतएवैतेषां देशनियमो नान्यः प्रकारः स्यार्थः संख्यानियममाहाश्वलायनकारिका
कारः शिखा अपि च कर्तव्या कुमारस्यार्षसंख्यानियममाहाश्वलायनकारिकाकारः शिखा
अपि च कर्तव्या कुमारस्यार्षसंख्ययेति एवं चौलकालयतशिखानामध्येमध्ये शिखिनरः शिखा
नामुपनयनकाले वपनेकार्ये मध्ये शिरसि चूडास्याद्वासिष्ठानां तु दक्षिणोनुभयोः पार्श्वयोर
त्रिकश्यपानां शिखामंतेति वृद्धोदाहृतवचसि मध्ये शिखोपानि मिजविशेषसंख्यागविनाविहिता
यानिस्यल्लेनसदावर्द्धशिखनवेति नित्यविधिविषयत्वो चित्यादीनरशिखानामनुपनीतथा
येत्वेन माधवोके श्रमलं वपनोत्तरं स्नापितेऽभ्यषिते कुमारं दक्षिणतो माता तु रत्नेंग स्थापयित्वा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

धृकृ दादि होमश्चे षं समापयेत् ब्रीह्यादि पात्राणि नाभिता पदत्वादशानां ग्रपाणीवा ब्राह्मणाना
मन्त्रेनन यंणा संकल्प्यमयं ब्रीः दक्षिणां दत्वा ब्राह्मणं परोक्षं कुर्यात् अत्रत्य ब्राह्मणभोजनेन भुक्तव
तः प्रापश्चित्तमाह पराशरः निर्वृत्ते चूडहोमे तु प्राङ्नामकरणात्तथा चरन्सांतपनं भुक्त्वा
जातकर्मणि चैव हि अन्नेष्वेषु तु भुक्त्वान्नं संस्कारेषु द्विजोत्तमः निपाणादुपवासेन शुध्य
ते निंष भोजनाशिनि चौलोत्तर विशेषः समन्यर्थसारेण विवाहमौंजी चौलार्थं वर्षमर्धं तदर्ध
कं सपिंडानां दर्भंगपाणयो दधुरे व नरति एव ममंत्रा चौलक्रिया कुमार्या भवति होमस्तु म
न्त्रवर्जितिपाणिजानां होमोप्यमंत्रः कार्यो नवेति तन्निरूपणे देवजानाते ग्न जपेतत्वा दक्षिणांमेत्र
नमेव होमकर्मण्यप्यापन पूर्णपात्र निधानांते कृत्वो दकमानयनादिक्षुरमार्जनं पर्यंतं ब्रा
नममंत्रकं भवतीति केचित् कर्मा व वायनार्थं इति कृत्वा ऋशीतीरपामिति निषेधमिच्छंतीति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts